

Kessel, dawniej mieszkanki Obornik Śląskich, a także współfinansowanie jego wydawania przez Fundację Współpracy Polsko-Niemieckiej w Warszawie oraz poświęcenie całego numeru pisarzowi niemieckiemu – Karłowi Eduarowi von Holteiwowi, dawnemu mieszkańcowi Wrocławia i Obornik Śl.

„Zeszyty Obornik Śląskich” stanowią niezwykle ważny element kultury czytelniczej i bez wątplenia poprzez swoją tematykę oraz kolportaż wpływają w istotny sposób na kształtowanie wiedzy o tej miejscowości. Dużą rolę odgrywa szata graficzna stanowiąca integralną część zawartości treściowej. Nie tylko uatrakcyjnia, ale także umożliwia głębsze zrozumienie omawianych problemów.

JÓZEF SZOCKI
Wrocław

ARCHIWUM II WOJNY ŚWIATOWEJ INSTYTUTU ZACHODNIEGO

Badania dziejów II wojny światowej oraz okupacji niemieckiej w Polsce rozpoczęto w Instytucie zaraz po zakończeniu działań wojennych w czerwcu 1945 r. Pierwsze prace badawcze miały głównie na celu dostarczenie materiałów dla prowadzonych przed Najwyższym Trybunałem Narodowym procesów przeciwko niemieckim zbrodniarzom wojennym oraz przygotowanie opinii rzeczoznawczych dla polskich sądów powszechnych w procesach rehabilitacyjnych osób zapisanych na niemiecką listę narodową i pomoc w kształtowaniu ustawodawstwa rehabilitacyjnego. Pracownicy Sekcji dokumentacyjnej współpracowali w tych sprawach z Główną Komisją Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce oraz Prokuraturą Sądu Specjalnego w Poznaniu. Postanowiono też w tym czasie, w ramach prac publikowanych przez Instytut, utworzyć dwie serie wydawnicze: pierwszą pod nazwą *Badania nad okupacją niemiecką w Polsce*; drugą pod nazwą *Documenta Occupationis* dla publikowania i komentowania dokumentów niemieckich i innych¹.

¹ Pierwszą serię wydawniczą rozpoczęto opublikowaniem studium Karola Mariana Pospieszalskiego pt. *Polska pod niemieckim prawem 1939-1945 (Ziemie Zachodnie)*, Poznań 1946. Praca ta w maszynopisie została przekazana we wrześniu 1945 r. powstałej wówczas przy Ministerstwie Sprawiedliwości w Warszawie Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce. Opracowanie to oraz wydane przez Instytut Zachodni dwa pierwsze tomy serii *Documenta Occupationis* były wykorzystane w pracach Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze. Tom I opracowany przez K.M. Pospieszalskiego pt. *Nędza robotnika polskiego*, zawierał memoriał Instytutu Badań Gospodarczych na Górnym Śląsku pt. *Die Bedeutung des Polenproblems für die Rüstungswirtschaft Oberschlesiens*. (Instytut Zachodni, Poznań 1945; wydany w 1946 r. tom II – pt. *Zbrodnia niemiecka w Warszawie*, był zbiorem zeznań świadków poświęconych przeżyciom mieszkańców miasta w czasie powstania warszawskiego (K.M. Pospieszalski, *Dzieje okupacji hitlerowskiej w pracy Instytutu Zachodniego*, „Przegląd Zachodni” nr 3/4, 1955, s. 543; Z. Mazur, *Karol Marian Pospieszalski. Badania nad okupacją niemiecką w Instytucie Zachodnim*, nr 2, 2009, s. 125-140). Seria *Documenta Occupationis*, w której dotychczas opublikowano szesnaście tomów, zajmuje szczególne miejsce w światowej literaturze wydawnictw seryjnych i jest powszechnie uznawana za ważne źródło wiedzy o historii okupacji niemieckiej w Polsce.

Prace naukowo-badawcze i wydawnicze poświęcone problematyce niemieckiej okupacji w Polsce prowadzone były od lata 1945 r. w Sekcji dokumentacyjnej Instytutu, której twórcą i kierownikiem był prof. dr Karol Marian Pospieszalski. Sekcję przekształcono niebawem w Pracownię, a w połowie lat 60. ubiegłego wieku w Zakład Badania Dziejów Okupacji Hitlerowskiej w Polsce.

Kiedy w drugiej połowie 1946 r. zdecydowano o utworzeniu archiwum, założono, że jego zadaniem nie będzie gromadzenie dokumentów, gdyż do tej funkcji są powołane państwowe archiwa czy w przypadku problematyki II wojny światowej i okupacji niemieckiej w Polsce wspomniana już Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce². W założeniu archiwum stanowić miało podręczny zbiór materiałów powstały z uwierzytelnionych odpisów dokumentów przechowywanych we wspomnianych instytucjach. Ale zabezpieczano też pozyskane w latach 1945-1948 oryginalne dokumenty niemieckie i fotografie. Dzięki bowiem inicjatywie prof. Pospieszalskiego w tych pierwszych, powojennych latach przekazywano do Instytutu dokumenty, wytworzone przez różne instytucje oraz ogniwa niemieckiej administracji, znajdujące w obiektach, w których w latach 1939-1945 miały swoje siedziby. Tego rodzaju materiały czy fotografie porzucane też były w opuszczanych w 1945 r. przez Niemców mieszkaniach prywatnych.

Także w kolejnych latach zbiory Instytutu wzbogacane były przez osoby prywatne, które w formie darowizny przekazywały do archiwum cenne dokumenty, materiały, czasopisma oraz fotografie. Ponadto zasoby archiwum były i są uzupełniane materiałami zbieranymi dla potrzeb prowadzonych w Instytucie prac badawczych. I tak dla dziejów wielkopolskiej konspiracji, w tym tajnego nauczania i działalności kulturalnej, została zebrana przez prof. Edwarda Serwańskiego obszerna dokumentacja w postaci relacji oraz zeznań świadków. Szczególnie ważne dla badań dotyczących zbrodni niemieckich popełnionych jesienią 1939 r. na Pomorzu Gdańskim są zeznania świadków zebrane przez dr Barbarę Bojarską w latach 60. ubiegłego wieku. Bogaty materiał w postaci dokumentów oraz cennej korespondencji powstał w latach 70. podczas badań prowadzonych przez Instytut Zachodni wspólnie z Główną Komisją Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce nad stratami polskiej inteligencji w latach II wojny światowej. Podobnie przekazane zostały do archiwum przez autorkę artykułu dokumenty i inne materiały archiwalne zgromadzone podczas badań prowadzonych nad stratami materialnymi Poznania oraz wysiedleń ludności polskiej podczas II wojny światowej.

Po przeprowadzonych w 1991 r. zmianach organizacyjnych w Instytucie, skutkujących likwidacją istniejących zakładów badawczych, w tym Zakładu Badania Dziejów Okupacji Hitlerowskiej w Polsce, zgromadzony tam zbiór dokumentów, materiałów archiwalnych

² Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce utworzona została dekretem z 10 listopada 1945 r. Powstały wtedy też jej oddziały wojewódzkie, które w 1948 r. postawiono w stan likwidacji. Po powstaniu w 1949 r. Niemieckiej Republiki Demokratycznej Główną Komisję przemianowano na Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, ograniczając coraz bardziej jej działalność i redukując do trzech osób jej obsadę. Te działania na długo sparaliżowały prace Komisji, a wiele ważnych dokumentów zaginęło. Część z nich zachowała się w zbiorach archiwalnych Instytutu w postaci sporządzonych w latach 1945-1947 uwierzytelnionych odpisów. W grudniu 1963 r. postanowiono reaktywować działalność Głównej Komisji i jej oddziałów terenowych, kontynuować zawieszony śledztwa oraz wznowić prace dokumentacyjne. Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej, Informator, Warszawa 1997, s. 8-10.

i fotografii dotyczący tej problematyki, liczący około 3500 pozycji inwentarzowych oraz 5000 zdjęć otrzymał oficjalną nazwę Archiwum II wojny światowej Instytutu Zachodniego.

Do 1948 r. zasoby te składały się z dwóch działów: dokumentów niemieckich oraz pamiętników. Dział pierwszy zawiera oryginalne dokumenty niemieckie, ponadto uwierzytelnione odpisy dokumentów, fotokopie i kserokopie dokumentów. Prawie 400 jednostek akt dotyczy administracji, gospodarki, organów policyjnych i osadnictwa niemieckiego w Kraju Warty; ponadto działalność utworzonego w Poznaniu *Reichsuniversität Posen*. W zbiorach tego działu są egzemplarze różnych tytułów prasy niemieckiej, ulotki oraz materiały propagandowe. Około 300 pozycji inwentarzowych dokumentów przedstawia niemiecką politykę narodowościową na ziemiach polskich wcielonych do III Rzeszy. W kolejnej liczącej kilkadziesiąt pozycji grupie akt znalazły się dokumenty o położeniu polskiej ludności – pracy przymusowej, aresztowaniach, procesach sądowych, osadzaniu w obozach koncentracyjnych oraz eksterminacji Żydów. Ponadto zbiór afiszy niemieckich, informujących o wykonanych na Polakach wyrokach śmierci.

Osobną grupę akt stanowią dokumenty przedstawiające wysiedlenia Polaków i Żydów z ziem wcielonych do Rzeszy oraz Zamojszczyzny. W tym dziale są też niemieckie dzienniki urzędowe dotyczące ziem polskich wcielonych do III Rzeszy oraz Generalnego Gubernatorstwa. W posiadaniu Instytutu jest komplet dzienników „Ostdeutscher Beobachter” oraz „Krakauer Zeitung”.

Dział II archiwum zawdzięcza swoje powstanie inicjatywie dwóch profesorów Uniwersytetu Poznańskiego. Pierwszy z nich Władysław Rusiński rozpiął w 1946 r. konkurs na wspomnienia dotyczące pracy i życia Polaków podczas niemieckiej okupacji. Natomiast Jan Rutkowski, kierownik Zakładu Historii Gospodarczej Uniwersytetu Poznańskiego, przygotował specjalną instrukcję dla piszących pamiętniki, która została wydana i rozpowszechniona przez Instytut Zachodni. Napisane na jej podstawie wspomnienia (w liczbie 192) stanowią największy zbiór tego działu archiwum.

Na wskazanie zasługuje też niewielki liczbowo, ale wartościowy zbiór pamiętników chłopów mazurskich spisanych w 1947 r. według ankiety opracowanej w Instytucie Mazurskim w Olsztynie. Są w nich informacje o tradycjach rodzinnych i obyczajach, stosunku Niemców i władz niemieckich do Polaków oraz sytuacji bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej. Cały zbiór uzupełniają kolejne 122 wspomnienia z lat 1939-1945 pisane w latach 1947/1948 przez studentów wyższych uczelni w całej Polsce³.

Również w 1946 r. w Sekcji dokumentacyjnej IZ opracowano ankietę pt. Niemiecka polityka narodowościowa w latach okupacji niemieckiej 1939-1945, dla piszących wspomnienie dotyczące tej problematyki. Dzięki tej inicjatywie pozyskano 33 cenne relacje spisane w 1947 r.

Wszystkie wskazane wyżej pamiętniki, wspomnienia i relacje były pisane na krótko po doznanych przeżyciach, co niewątpliwie wpłynęło na ich wartość źródłową.

³ W pamiętnikach są informacje dotyczące następujących zagadnień: kampanii wrześniowej w Polsce w 1939 r.; eksterminacji ludności polskiej, aresztowań i osadzania w obozach koncentracyjnych i więzieniach, wysiedleń oraz przesiedleń Polaków i Żydów, robót przymusowych w Rzeszy, działalności w konspiracyjnych organizacjach niepodległościowych, powstania warszawskiego, zagłady polskiej kultury oraz grabieży mienia.

Przydatne dla prowadzonych badań okazały się też przesłane na konkurs ogłoszony w 2004 r. przez „Gazetę Poznańską” wspomnienia i relacje (w liczbie 65) mieszkańców Poznania i Wielkopolski, wysiedlonych w latach II wojny światowej do Generalnego Gubernatorstwa.

W tym dziale Archiwum, liczącym prawie pięćset pozycji inwentarzowych, do szczególnie cennych należą pamiętniki i wspomnienia dotyczące działań wojennych w 1939 i 1945 r., dyskryminacji oraz eksterminacji Polaków i Żydów (aresztowań, egzekucji, osadzania w więzieniach, obozach koncentracyjnych, gettach, wpisywania na niemiecką listę narodową, wywózek na roboty przymusowe). Osobną grupę stanowią relacje zawierające informacje o działalności niepodległościowej członków organizacji konspiracyjnych w Wielkopolsce i na terenie Generalnego Gubernatorstwa, ponadto o konspiracyjnym życiu kulturalnym w Poznaniu i w Wielkopolsce oraz tajnym nauczaniu. Większość z tej grupy relacji została spisana w latach 60. ubiegłego wieku.

W zasób założonego około 1949 r. działu III Archiwum wchodziły początkowo protokoły przesłuchań świadków przeprowadzane przez pracowników Instytutu. Powstał w tym czasie m. in. obszerny i unikatowy zbiór relacji o dziejach Poznania oraz innych miast Wielkopolski, Pomorza oraz Ziemi Łódzkiej podczas niemieckiej okupacji. W kolejnych latach dział protokołów był wzbogacany dzięki nadal zbieranym przez pracowników Instytutu relacjom świadków wydarzeń lat 1939-1945. W ten sposób zebrano relacje i zeznania członków organizacji konspiracyjnych (m.in. Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej, Szarych Szeregów, Akademickiego Koła Harcerskiego) oraz uczestników innych konspiracyjnych organizacji oświatowych i kulturalnych, działających w Poznaniu i Wielkopolsce, jak również zeznania dotyczące dywersji niemieckiej w Polsce w 1939 r., kampanii wrześniowej, obozów jenieckich, niemieckiej polityki narodowościowej w stosunku do ludności polskiej oraz eksterminacji Żydów.

W tym dziale do zasługujących na uwagę należy zbiór uwierzytelnionych odpisów ankiety sądów grodzkich z 1946 r. dotyczących egzekucji w Wielkopolsce jesienią 1939 r.

Integralną częścią zbiorów jest kolekcja fotografii licząca około 6000 sztuk. Powstała dzięki darom instytucji oraz osób prywatnych, tylko niewielką część tej kolekcji pozyskano drogą zakupu. W jej składzie około 90% zdjęć jest pochodzenia niemieckiego, pozostałe 10% jest pochodzenia polskiego. Około 70% zgromadzonych fotografii ukazuje wojnę i okupację niemiecką na terenach Polski, z czego 60% dotyczy Generalnego Gubernatorstwa, a 10% ziem polskich wcielonych do Rzeszy. Pozostałe 30% zdjęć przedstawia obszary III Rzeszy i innych okupowanych krajów europejskich.

Ponieważ szczegółowe informacje o tej kolekcji zostały już wcześniej opublikowane⁴, tylko dla charakterystyki całości zbiorów Archiwum wspomnieć należy, że posiadane fotografie dotyczą dziewięciu podstawowych grup tematycznych:

- kampanii wrześniowej 1939 r. oraz działań wojennych na obszarach Polski w 1945 r.
- warunków życia ludności polskiej, ukraińskiej oraz Niemców w Generalnym Gubernatorstwie;
- zbrodni sowieckiej w Katyniu;
- działań wojennych w Europie w latach 1939-1944;
- życia w III Rzeszy;
- ludności niemieckiej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy;

⁴ M. Rutowska, *Fotografie w zbiorach Archiwum II wojny światowej Instytutu Zachodniego*, „Przegląd Zachodni” nr 4, 2005, s. 307-312.

- ludności polskiej, w tym wysiedlenia Polaków i Żydów do Generalnego Gubernatorstwa;
- niemieckich zbrodni na ludności polskiej;
- powstania warszawskiego.

Trudny do przedstawienia jest dział V Archiwum nazwany Varia, zawierający bardzo zróżnicowany materiał archiwalny. Są w nim m.in. fotokopie i odpisy aktów oskarżenia i materiały z procesów zbrodniarzy hitlerowskich przed Najwyższym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze oraz w Polsce przed Najwyższym Trybunałem Narodowym; opracowania, artykuły prasowe oraz materiały archiwalne dotyczące dziejów miast wielkopolskich w latach II wojny światowej; położenia ludności polskiej; tajnego nauczania, sytuacji duchowieństwa i kościoła w latach 1939-1945; działalności niepodległościowych organizacji konspiracyjnych w Wielkopolsce i na Górnym Śląsku; mniejszości niemieckiej w Polsce przed wybuchem wojny w 1939 r. oraz jej udziału w akcjach dywersyjnych.

Osobnym zespołem w tym dziale są referaty z różnych sesji naukowych poświęconych problematyce II wojny światowej oraz kilka teczek materiałów Polskiego Związku Zachodniego z lat 1946-1948. W przypadku tych ostatnich nie sposób ustalić, kto, kiedy i dlaczego przekazał te dokumenty do zbiorów archiwalnych Instytutu.

Na specjalną uwagę w tym dziale zasługują cztery tomy materiałów Biura Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów powstałe w latach 1945-1946. Dotyczą przebiegu działań wojennych i okupacji na terenie poszczególnych powiatów Rzeczypospolitej⁵. Jest również w zasobach Archiwum specjalny tom sporządzony przez Biuro Odszkodowań zawierający „Zestawienie polskich strat biologicznych podczas II wojny światowej”. Wszystkie te dokumenty zostały przekazane na własność Instytutu Zachodniego w marcu 1947 r.

W zbiorach Varia zainwentaryzowano w latach 50. jako depozyty maszynopisy prac różnych autorów, na opublikowanie których nie było zgody urzędu cenzury. Większość z nich została później przez samych autorów wycofana ze zbiorów.

Osobną kolekcję w V dziale Archiwum stanowią dokumenty oraz materiały zebrane w latach 1988-1998 podczas prac badawczych nad dziejami konspiracji wielkopolskiej w czasie II wojny światowej⁶. W zbiorach kolekcji (201 teczek) są kserokopie dokumentów z Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie oraz w Łodzi (zespoły akt Reichsjustizministerium, Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof oraz Geheime Staatspolizei Litzmannstadt). Ponadto zbiór wyroków (w liczbie 220) wydanych przez Strafsenat des Oberlandesgericht-Posen na członkach polskich organizacji konspiracyjnych w latach 1941-1944.

W składzie tej kolekcji jest również ok. 600 biogramów członków organizacji konspiracyjnych działających w Wielkopolsce, z których część nie została opublikowana w *Encyklopedii konspiracji wielkopolskiej*⁷. Podobnie około 300 materiałowych haseł rzeczowych.

⁵ Na podstawie zebranych materiałów Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów opublikowało w 1947 r. *Sprawozdanie w przedmiocie strat wojennych Polski w latach 1939-1945*.

⁶ Niestety nie znane są losy części dokumentów i materiałów dotyczących dziejów konspiracji w Wielkopolsce przekazanych przez osoby prywatne do zbiorów Instytutu. Zostały one bez zgody Dyrekcji Instytutu wywiezione razem z prywatną kolekcją materiałów zebranych przez dr. Mariana Woźniaka. Ich ofiarodawcom trudno dziś wyjaśnić ten brak w zbiorach archiwum Instytutu.

⁷ Wydana pod redakcją Mariana Woźniaka została opublikowana w wydawnictwie Instytutu Zachodniego w 1998 r.

Z zasobów Archiwum korzysta każdego roku kilkadziesiąt osób. Są to studenci, pracownicy naukowcy uczelni wyższych oraz instytutów z Polski, Republiki Federalnej Niemiec i innych krajów europejskich oraz Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. W ostatnich 15 latach na podstawie dokumentów Archiwum wydano kilka tysięcy zaświadczeń osobom poszkodowanym przez III Rzeszę w latach II wojny światowej. Posiadane dokumenty i fotografie udostępniane są dla śledztw prowadzonych przez Główną Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie oraz Komisje Okręgowe. Ponadto zamieszczane w wielu wydawnictwach naukowych, literaturze popularnej i prasie oraz eksponowane na wielu wystawach organizowanych w kraju i za granicą⁸. W latach 2009-2010 z materiałów Archiwum sporządzonych zostało 36 tys. not biograficznych (rekordów) dla projektu badawczego „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką”, realizowanego pod patronatem Instytutu Pamięci Narodowej oraz Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Zbiory archiwalne Instytutu Zachodniego są wyjątkowe nie tylko w skali Polski. Jednak stan zachowania części dokumentów i czasopism nie pozwala na ich pełne udostępnianie zgodne z zapotrzebowaniem. W tej sytuacji podjęto starania o pozyskanie środków finansowych na digitalizację całości zbiorów Archiwum. W końcu 2011 roku Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach programu pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” przyznało dotację na digitalizację oraz nowe opracowanie całości zbiorów Archiwum II wojny światowej Instytutu Zachodniego.

MARIA RUTOWSKA
Poznań

JAN KOTAS W SEJMIE ŚLĄSKIM

O Janie Kotasie wspomina wiele opracowań związanych z historią Śląska XX w.¹ Postać jego przedstawiano w biogramach². Zamierzeniem autora jest ukazanie jego poselskiej działalności w Sejmie Śląskim jako regionalnym organie ustawodawczym w latach 1930-1939. Jan Kotas, notariusz, działacz społeczny i polityczny na Śląsku Cieszyńskim,

⁸ Dla przykładu znaczna część unikatowej kolekcji zdjęć dotyczących zbrodni sowieckiej dokonanych na polskich oficerach w Katyniu w 1940 r. opublikowana została w publikacji pt. *Katyn. Zbrodnia i propaganda. Niemieckie fotografie dokumentacyjne ze zbiorów Instytutu Zachodniego*, Poznań 2003. Z innych zbiorów fotografii Archiwum przygotowano tom XV *Documenta Occupationis* pt. *Okupowany Poznań i Wielkopolska w niemieckich fotografiach i dokumentach (1939-1941)*, Poznań 2005.

¹ B. Cybulski, *Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego (1918-1920)*, Opole 1980; E. Długajczyk, *Sanacja śląska 1926-1939, Zarys dziejów politycznych*, Katowice 1983; W. Rechowicz, *Sejm Śląski 1922-1939*, wyd. II, Katowice 1971; F. Serafin, *Wieś śląska w latach międzywojennych 1922-1939*, Katowice 1977; F. Szymiczek, *Walka o Śląsk Cieszyński w latach 1914-1920*, Katowice 1938; M.W. Wanatowicz, *Historia społeczno-polityczna Górnego Śląska i Śląska Cieszyńskiego w latach 1918-1945*, Katowice 1994.

² J. Golec, S. Bojda, *Słownik biograficzny ziemi cieszyńskiej*, t. 1, Cieszyn 1993, s. 152; *Kalendarz Ewangelicki 1965*, s. 74-77; *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIV, 1968-1969, s. 464-465; H. Rechowicz, *Sejm Śląski...*, s. 342; „Zwiastun” nr 8, 1965, s. 9; „Poseł Związku Śląskich Katolików” nr 6, 1930, s. 4; „Polska Zachodnia” nr 122, 1930, s. 3.